

YARDIMCI ÜREME TEKNİKLERİ VE ETİK

Yasemin Yakut¹, Gülsüm Önal², Ateş Karateke³, Mehmet Bakar⁴

ÖZET:

Yakın zamanda biyo-teknolojide yaşanan gelişmelerle beraber, bir dizi tıbbi yardımla üreme tekniği gündeme gelmiştir. Bu çalışmada, tıp etiği ve hukuk çerçevesinde oluşan tartışmayı, çeşitli ülke ve vaka örnekleriyle aktarmak ve konunun çok yönlülüğünü, bu örnekler üzerinden göstermek amaçlandı.

Bu derlemede, yardımcı üreme tekniklerinin yarattığı sorun alanlarından başlıcaları ele alındı, farklı ülkelerde nasıl gündeme geldiği ve yapılan düzenlemeler konusuna dair genel bir bakış sunuldu.

Yardımcı üreme teknikleri ile ilgili tartışma ve kararların, bireysel vicdana ya da tıp etiğine bırakılamayacak kadar geniş imalara sahip olduğu görülmüştür. Konunun, “annelik”, “babalık”, “hayat ve ölüm”, gibi temel kavramlarla ilgili tartışma açması sebebiyle evrensel yönleri olduğu gibi aynı zamanda, bu tekniklerin hangisinin ahlaka uygun, hangisinin uygun olmadığı konusunda bir fikir birliği olmadığı ve yasal düzenlemelerin de ülkelere göre farklılıklar gösterdiği ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yardımcı Üreme Teknikleri, Etik. (Türk Fertil. Der. 2005; 13: 215-218)

ASSISTED REPRODUCTIVE TECHNOLOGY AND ETHICS

SUMMARY

With the recent developments in the biotechnology, a series of techniques for assisted conception have become available. In this study, we aimed to debate the conflict in this era within the scope of medical ethics and law, by giving various case records and events from different countries to show the various aspects of the subject with these samples.

In this study, controversial issues in and the solutions in different countries are debated.

In the end of the study, it's been concluded that the arguments and decisions about the assisted reproductive techniques could not be solved by individuals conscience or medical ethics. This argument is universal as it includes the concepts of “motherhood”, “fatherhood”, “life and death” and it also varies between countries because of the variation of the legal arrangements and lack of common sense about the moral convenience of the techniques.

Key Words: Assisted Reproductive Technology, Ethics. (Turkish J Fertil. 2005; 13: 215-218)

Yakın zamanda biyoteknolojide yaşanan gelişmelerle beraber, bir dizi tıbbi yardımla üreme tekniği gündeme gelmiştir. Bu çalışmada, tıp etiği ve hukuk çerçevesinde oluşan tartışmayı, çeşitli ülke ve vaka örnekleriyle aktarmak ve konunun çok yönlülüğünü, bu örnekler üzerinden göstermek amaçlandı. Bu bağlamda, yardımcı üreme tekniklerinin yarattığı sorun alanlarından başlıcaları ele alındı, farklı ülkelerde nasıl gündeme geldiği ve yapılan düzenlemeler konusuna dair genel bir bakış sunuldu.

Yardımcı üreme teknikleri, çocuk arzusu duyan çiftlerde büyük ve bazen aldatıcı da olabilen umutları

beslemenin yanı sıra, düşünceleri, inançları ve değerleri alt üst ederek yeni tartışmalar yaratmıştır. Medyanın yardımcı üreme teknikleri ve diğer infertilite tedavileri ile ilgili yayınlar yapması, insanların bu sorunlarla ilgili bilgilerinin artması, sosyolojik değişiklikler nedeniyle geç evlenme ve çocuk doğurma yaşının ertelenmesi gibi nedenlerle infertilite kliniklerine başvurular artmıştır (1,2)

Bu alanda donör, alıcı, gelecekteki çocuk ve sağlık çalışanları ekseninde, pek çok yeni sorun ortaya çıkmış ve çözüm beklemektedir.

1. Zeynep Kamil Kadın ve Çocuk Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Kadın Hastalıkları ve Doğum Uzmanı, İstanbul

2. İl Sağlık Müdürlüğü, Tıp Etiği Uzman Doktor, İstanbul

3. Zeynep Kamil Kadın ve Çocuk Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Kadın Hastalıkları ve Doğum Klinik Şefi, Doç.Dr, İstanbul

4. İl Sağlık Müdürlüğü, Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Uzmanı, İstanbul

Bu konudaki tartışmalar Avrupa ülkelerinde özellikle bireyin temel hakları üzerinde odaklanırken, ülkemizde de tüp bebek tedavisinin zorunlu sağlık harcaması kapsamına alınması ile konu güncel hale gelmeye başlamıştır (3).

Evli çiftlerde, kocanın spermiyle yapay dölleme pek çok toplum tarafından makul karşılanır ve hatta zorunlu sigorta kapsamına alınırken, verici yapay dölleme ve çeşitli biçimleri pek çok tartışmaya yol açmıştır. Anne, baba kimdir? Annelik babalık ne demektir? gibi soruların yanı sıra, ticaret ve etik standartlar yokluğu ile oluşan sorunlar, akademilerde, mahkemelerde, medyada ve kamuda geniş tartışmalar yaratmıştır.

Yardımcı üreme tekniklerinin gelişimine baktığımızda ise, bu alanda azımsanmayacak bir tarihi birikim süreci olduğunu görürüz. Tarih boyunca önemli bir konu olan infertilite için, bilim insanları tedaviler aradılar, bu arada çocuksuz çiftlerin acılarını ve arzularını istismar edenlerde çıkmıştır. 1978 yılında ise mucizevi bir şey gerçekleşti; İngiltere Manchester yakınlarında ilk tüp bebek Louise Brown doğdu ve Dr. Edward'ı bir gecede şöhret yaptı. İlk deneme, 1791'de Hunter adlı İngiliz doktor tarafından yapılmış, ardından 1804'te böyle bir deney Fransa'da gerçekleştirilmişti. Donör yapay dölleme düşüncesi ise başından itibaren direnişle karşılanmış ve Vatikan tarafından uygunsuz bulunmuştu. Buna rağmen bu işlem de, ilk kez 1884'te ABD'de, sınıfın en iyilerinden bir verici seçilerek Dr. Pancost tarafından denenmişti. 1940 yılında Dr. Parker ise sperm dondurma tekniklerini denemişti.

1978 de bu birikim süreci sonuç verdikten sonra, Fransa'da ilk tüp bebek Amandine ve o günlerden bu yana binlerce bebek yardımcı üreme teknikleri sayesinde doğdu. 1984 Melbourne Dr. Carl Wood ilk dondurulmuş embriyon bebek Zoe'nin doğumuna nezaret etti. Hollanda ve İngiltere'deki diğer doktorlar onu izledi, tıbbi ve biyolojik ilerlemenin hızı arttı. Her yeni tıbbi ya da biyolojik ilerlemeyle yeni sorunlar ortaya çıkar. Üreme teknolojisiyle ilgili tartışmalarda da, çocuğun statüsü ve belli bir aile yapısı görüşü can alıcı öğelerdir. Batı dünyasında, "bir çocuğa sahip olma hakkı" ya da "çocuğun hakları" gibi tartışma başlıkla-

rının yanı sıra, günümüzde "taşıyıcı annelik", "ölüm sonrası dölleme", "donör spermle gebe kalan çocuk" gibi konularda önem kazanmaya başlamış, bir çok Avrupa ülkesinde ve ABD'de bu konularla ilgili hukuki düzenlemeler getirilmiştir.

Yıllar içinde on binlerce verici yapay dölleme ile gebelik gerçekleşti, Yumurta ve Sperm Araştırma ve Koruma Merkezleri kuruldu, yasa ve yönetmelikler çıkarıldı. Bu teknikler sadece bu girişimlerden yararlanmak isteyen kişileri değil, çocuk ve onun içinde büyüyeceği toplumu ilgilendiriyordu. Bu konudaki sorunlar sadece teknik değil son derece kavramsal ve Yardımla üreme tekniklerinin doğallığı/yapaylığı, İnsan pre embriyosunun ahlaki ve etik açıdan konumu, Ailenin rolü ve genetik bağlantı sorunu, Sperm/ gamet vericileri ve taşıyıcı annelere yapılan ödemeler, Taşıyıcı annelerin hakları, Cinsiyet seçimi gibi bir çok başlık altında konunun hukuki ve etik yönleri tartışıldı.

Ülkemizde ise konu daha çok, "çocuk sahibi olma hakkı" ve bu konuda hükümetlerin sorumlulukları yönleriyle gündeme gelmektedir.

Bir çocuğa sahip olma arzusu bir kişinin kendi kimliğiyle ve aile yapısıyla ilgili düşünceleriyle bağlantılı karmaşık bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaca dayandırılarak, çocuk sahibi olmak için bilimsel ilerlemeden yararlanma hakkı, hükümetlerin bir yükümlülüğü olarak da görülür ve son yıllarda sadece üreme hakları konusunda değil, üremenin tıp bilimi ve devlet tarafından garanti ve sübvansede edilmesi hakkı gündeme gelmektedir. Ancak üremenin soyla ilgili ve etik imalar taşıyan sosyal ve simgesel işlevleri de vardır.

Üçüncü bir tarafın devreye girdiği verici yapay dölleme için daha fazla sorun alanı olmakla birlikte, bir çok ülkede genel kabul gören evli çiftler arasındaki işlemler de sorunsuz değildir. Embriyo dondurma yöntemlerinin gelişmesiyle beraber, embriyonun hakları temelinde tartışma başlamıştır.

Bu gelişmeler yaşanırken, etik anlaşmazlık kaçınılmaz olmuştur. Sorun sadece üremenin kolaylaşması değil, üreme anının artık bir tercih meselesi olmasıydı; yaşam, şimdi bir sermaye gibi bankaya yatırılabilirdi. Ayrıca nakillerin sayısını tercih etmek de olanaklıydı ve Melbourne'de 16 ay arayla ikizler doğdular. Bu çocukların soyağacı bazı insanların ürkütücü

bulduğu sonuçlar ortaya koydu; çoklu gebelikler ve bunların aile yaşamı bakımından bazen dramatik sonuçları yeni polemikler doğurdu. Her şey olanaklı görünüyordu; embriyonlar manipüle edilebilirdi ve kullanılmayan embriyonlar tüp bebek deneylerinde kullanılabildi. Tartışma, “bireysel bir insan kişinin” ortaya çıktı denilebilecek an sorununa kaydı. Başka bir ifadeyle embriyonun statüsü neydi?

Almanya, çocuğun geleceği göz önüne aldı ve sadece “dayanıklı çiftler”e onay verdi. Sperm/yumurta satışını ya da bağışını yasaklayan Embriyo Koruma Kanunu yasalaştı. Fransa, “ebeveyn planlarına” önem verdi. Sperm nakli kanunu ile çiftin evli olması şartıyla bu yolla doğan çocukların nesebi sahil sayıldı. Biyoetik kanunu, çiftin aydınlatılmış onamının alınmasını şart koştu. İngiltere, Warnock Komisyonu, çiftin rızası şartıyla çocuğu meşru ilan edecek yasalar önerdi ve İngiliz Aile Reformu Yasası ile öneri somutlaştı. Belçika, İsviçre, Hollanda, Portekiz ve Quebec’te benzer bir madde medeni yasa’ya eklendi. Avrupa ülkelerinin çoğu, yasal bir reddetme biçiminde aksi bir kanıt olmadıkça kocanın babalığını varsaydı.

Verici yapay dölleme ile ilgili tartışmalarda ayrıca, akrabalık ilişkisinde üçüncü tarafın, dışarıdakilerin yeri nedir? Sorusu önem kazandı. Ebeveynler vericiyle yapay dölleme başvurularında çoğunlukla benzer dış görünüş özelliklerine sahip verici isterler. Gerçekten de bazı ebeveynler doğan çocuğun görüntüsü kendilerine yeterince benzemediği için terk edecek kadar ileri gittiler ve bazı sperm bankaları bu konuda aşırı özel isteklerde bulunan başvuruları reddetmek zorunda kaldı. Başta ahlaka aykırılık sorunu olmak üzere, çocuğun nesebi, mirasçılığı, velayeti ve nakli yaptıran tarafların şahsiyet haklarının ihlali ile ilgili hukuki sorunların yanı sıra, pek çok sosyal ve psikolojik sorunlar ortaya çıkabilmekteydi. Sperm veren ölse bile bir çocuğa sahip olma arzusu önceliğini korur mu? Fransa’da 1984 Paraplaix davası epeyce tartışma yarattı: “ölüm sonrası tek taraflı bir ailenin gönüllü kurulması gayri meşrudur” diyenler olduğu gibi, “ölüm sonrası evliliğe benzer ciddi nedenler gösterildiği ve ölmeden önce kocanın bir çocuk sahibi olma iradesini gösterdiği ve bu iradenin nasıl ifade edildiği konusunda bir hüküm olmalı” diyen hukukçular da vardı. Bunun yanı sıra, “bu tip nesep etrafında bir yasa

külliyatı geliştirmek, hatta bir çocuğu varis olarak kabul etmek olanaklı olabilir. Fakat burada, bir gün insanın ölümü yeneceği ve ölümlülüğünden kurtulacağı fantezisine inandırıcılık kazandırma tehlikesi yok mudur? Böyle bir yasanın simgesel sonucu ölümcül olurdu.” görüşleri de vardı. “Babasının iradesiyle babasız doğacak” doğmamış çocuğun durumu, ebeveynlerden birinin AIDS’ten öldüğü bir ölüm sonrası dölleme olayıyla Fransa’da yeniden gündeme geldi. İngiltere’de Warnock Komisyonu ve Belçika’da CAHBI bu konuda, önemli olanın ebeveynlerin iradesi olduğunu belirten tavsiye kararları aldılar; “ebeveynler birinin ölmesi durumunda embriyolarının ve gametlerinin kullanılması konusunda, korunmak üzere saklandığı sırada arzularını belirtmelidirler.” İtalya ise “çocuğun hem annesi hem babası olmalıdır” diyerek ölüm sonrası döllemeyi açıkça yasaklayacaktı.

Bir çocuğa duyulan bastırılmaz arzusunun, üreme lehine seçiciliğin ve üreme sürecinin ticarileşmesinin örneğidir. Fakat beş kuruş almadan başka bir kadın için çocuk doğuran İskoçyalı bir kadın örneğinde olduğu gibi, bencilce olmayan görkemli sadakat gösterileri de görülür. ABD’de birkaç eyalet hariç bir çok ülke taşıyıcı anneliğe karşı yasalar çıkardı. Yine de taşıyıcı anneler binlerce çocuk doğurdu ve taşıyıcı anne yanlısı gruplar oluştu. Kamuoyunun çoğunluğu değişik nedenlerle uygulamaya karşı çıktı. Karşı çıkışın önde gelen nedenini “insan vücudu satılık değildir” ifadesi oluşturuyordu (4,5).

Her toplumda çiftler kısırlığı, özellikle de psikologlara göre kabul edilmesi daha güç olan erkek kısırlığını gizlemeye çalışırlar. Doktor ile hasta kısırlığın nedeni ve tedavi yöntemiyle ilgili sırrı paylaşırlar. Sperm bankalarının büyük çoğunluğu vericinin gizliliğini savunur. Ne var ki, İsveç’te her çocuğun kendisini yaratanları tanıma hakkı olduğu gerekçesiyle bu uygulamayı yasaklayan yasa çıkarıldı. Pratikte gizliliğin kural olduğu ülkelerde bile, genellikle sadece onaylı sperm bankaları vericinin kimliğini tam olarak korumaktadırlar. Dahası verici ismen tanımlanmasa da, söz gelişi deri rengi ve fiziksel görünüş farklılıklarından sakınmak için bazı bilgiler verilmektedirler.

Yardımcı üreme teknikleri ile ilgili tartışma ve kararların, bireysel vicdana ya da tıp etiğine bırakılma-

yacak kadar geniş imalara sahip olduğu görülmüştür. Konunun, “annelik”, “babalık”, “hayat ve ölüm”, gibi temel kavramlarla ilgili tartışma açması sebebiyle evrensel yönleri olduğu gibi aynı zamanda, bu tekniklerin hangisinin ahlaka uygun, hangisinin uygun olmadığı konusunda bir fikir birliği olmadığı ve yasal düzenlemelerin de ülkelere göre farklılıklar gösterdiği ortaya konmuştur. Üreme ebeveyn ve çocuk arasında biyolojik ve duygusal bağlar yaratmaktan fazlasını yapar ve diğer aile ilişkileri de işin içine girerler.

Ahlak ve ahlaka aykırılık kavramlarının içeriği hakkında henüz bir görüş birliği sağlanamamıştır. Yardımla üreme teknikleri hakkında da farklı yaklaşımlar vardır. Farklı yaklaşımlara rağmen, embriyo ve embriyoyu oluşturan yumurta veya sperm hücrelerinin ticari bir mal gibi algılanmasının ahlakla bağdaşmayacağı açık olduğundan pek çok ülke yasalarında bu kaygı ile insan kökenli biyolojik maddelerin para ile alınıp satılmasını engelleyen yasal düzenlemelere gitmiştir.

SONUÇ

Çalışmanın sonucunda, yardımcı üreme teknikleri ile ilgili tartışma ve kararların, bireysel vicdana ya da tıp etiğine bırakılamayacak kadar geniş imalara sahip olduğu görülmüştür. Konunun, “annelik”, “babalık”, “hayat ve ölüm”, gibi temel kavramlarla ilgili tartışma açması sebebiyle evrensel yönleri olduğu gibi aynı zamanda, bu tekniklerin hangisinin ahlaka uygun, hangisinin uygun olmadığı konusunda bir fikir birliği olmadığı ve yasal düzenlemelerin de ülkelere göre farklılıklar gösterdiği ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

1. ELÇIOĞLU, Ö. Üretim Fonksiyonları İle İlgili Tıbbi Uygulamalar ve Etik. Çağdaş Tıp Etiği. Nobel Tıp Kitabevleri 2003.
2. Urman, B. İnfertilite. Aile Planlamasında Temel Bilgiler. İnsan Kaynağını Geliştirme Vakfı. İstanbul.1997 S;251-262
3. www. saglik.gov.tr
4. COSTA-LASCOUX, J. Reproduction and Bioethics. A History of Women in The West V. 1992 by the President and Fellow of Harvard College
5. HARRIS, J.; Hayatın Değeri-Tıp Etiğine Giriş. Ayrıntı Yayınları. İstanbul 1998. S:185-217